

УДК 069:01:902.4

ДО ІСТОРІЇ МУЗЕЄФІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК КРИМУ

Кемалова А. Р.

(Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен»)

У статті розглянуто основні етапи музеєфікації археологічних пам'яток і створення на базі античного городища Калос Лімен Історико-археологічного заповідника «Калос Лімен» – єдиного в Північно-Західному Криму.

Кримський півострів називають «музеєм просто неба». На його території зосереджена велика кількість природних та історичних пам'яток, серед яких особливе місце займають пам'ятки археології.

Питання музеєфікації археологічної спадщини півострова стали підніматися ще на початку XIX століття, і пов'язані вони були, в першу чергу, з археологічними розкопками античних і середньовічних пам'яток, а також появою приватних колекцій предметів старовини. Вже в 1821 р. академіком К.Є. Кеслером (1765-1838 рр.) та архітектором Е.Ф. Паскалем (1791-1861 рр.) були розроблені проекти відновлення ряду пам'яток в Євпаторії, Балаклаві, Феодосії [10, с. 42]. За цей період музейна і пам'яткоохоронна справа в регіоні накопичила певний досвід і виробила свою методологію.

На сьогоднішній день в Криму нараховується понад 130 музейних установ багато, з яких у своїх фондах зберігають археологічні предмети, шість з них мають у своєму складі археологічні пам'ятки. Це Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (заснований у 1892 р., в жовтні 1994 р. отримав статус «Національного заповідника»), та кримські республіканські установи: «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» (заснований 1877 р., отримав статус заповідника у листопаді

1990 р.), «Керченський історико-культурний заповідник» (заснований у 1826 р., оголошений заповідником в 1987 р.), «Історико-археологічний заповідник “Калос Лімен”» (створений у 1997 р.), «Історико-археологічний заповідник “Неаполь Скіфський”» (створений в 2011 р.), музей «Судакська фортеця» (філія Національного заповідника «Софія Київська» (створений в 1865 р., увійшов на правах філії до складу заповідника «Софія Київська» в 1958 р.). Більшість з них є найбільш відвідуваними туристичними об'єктами України і відомі далеко за межами нашої країни [8].

При цьому спостерігається ситуація, коли достатній рівень розробленості практичних завдань не підкріплюється таким же рівнем теоретичних досліджень [42, с. 25]. Аналіз діяльності музейних установ все більше переконує в необхідності поєднувати розробку загальної музейної справи з вивченням становлення та функціонування музею в конкретному історичному, соціальному і культурному середовищі.

Науково-теоретичною базою для вирішення цієї проблеми послужили роботи Д. В. Кепіна, в яких приводиться класифікація музеїв археологічного спрямування [10-12]. А проблеми збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях висвітлені в численних статтях О. М. Титової [50-52].

Основні теоретичні принципи, методи та шляхи формування музейної мережі в Криму, які проходили протягом XIX – початку XX ст. детально висвітлені в монографії А.А. Непомнящого «Музейна справа в Криму і її старателі (XIX – початку XX ст.): Бібліографічні дослідження» [24].

Серед представлених в історіографії різних публікацій можна виділити статті У. К. Асанової, яка розглядає історію діяльності музеїв Криму в 20-ті – 30-ті рр. XX в. [4; 5];

Окремі питання розвитку та функціонування мережі громадських музеїв, що виникли масово в радянські роки, аналізуються в роботах І. Ф. Стельмах [48; 49].

Є публікації, які розглядають близьку музейній роботі пам'яткоохоронну діяльності в Криму. Серед них слід відзначити: дослідження А. В. Хлівнюка засновані на залученні нових матеріалів з фондів архівів Москви [54-57] та дисертацію О. Ю. Манаєва, що відображають охорону і використання пам'яток історії та культури Автономної Республіки Крим в 1991 – 2006 рр. [22; 23].

Варто згадати про збірник статей «Калос Лімен: музей та заповідник», 2012 р., присвячений ювілейним датам закладу, та про довідник-путівник «Музеї Криму», який видано в 2009 р. з ініціативи Асоціації заповідників і музеїв Криму провідними фахівцями в галузі музейної справи А. В. Зубаревим, С. Н. Пушкарьовим, Є. Б. Вишневною, В. П. Пересунько. Дане видання містить коротку інформацію про історію більш ніж 130 музейних установ півострова [8].

Всі вищезгадані роботи акцентують увагу на різних аспектах діяльності музеїв. Тим часом узагальнюючих наукових праць про історичні заповідники різних профілів немає. Тому дослідження процесу створення і розвитку музейної установи в Західному Криму – регіону з багатою історико-культурною спадщи-

ною та величезним туристичним потенціалом, видається актуальним.

Мета роботи: на прикладі заповідника «Калос Лімен» прослідкувати етапи створення та особливості функціонування регіонального музейного закладу.

Джерелом для вивчення даного питання послужили документи поточного архіву КРУІАЗ «Калос Лімен». Дані матеріали належать, насамперед, до організаційної, розпорядчої документації, включають в себе накази, листування, облікову документацію установи, звіти археологічних експедицій за 1988-2011 рр. Важливими є також спогади очевидців, які стояли на початку створення музейної установи в Чорноморському районі.

Тарханкутський півострів – унікальна природно-географічна та історико-культурна територія. Це західний виступ степового Криму, розташований між Донузлавським озером на південному сході і Каркінтською (Перекопською) затокою Чорного моря на північному заході. До степового Криму Тарханкутський півострів примикає по лінії від села Донузлав до села Бакал [7, с. 6]. На його території розташовуються соляні озера: Донузлав (найглибше озеро Криму), Великий і Малий Кипчак, Караджа, Панське, Ярилгач, Джарилгач. Його площа складає приблизно 1,5 тис. кв. км. Адміністративно весь півострів входить до складу Чорноморського району (центр смт Чорноморське) [27, с.128; 28, с. 9; 43, с. 6].

Історико-культурна складова регіону формувалась під активним впливом навколишнього природного середовища. Починаючи з найдавніших часів, тут відбувалися складні етнокультурні процеси, пов'язані з постійним приходом і розселенням народів, які прагнули сюди в пошуках кращих місць проживання. Тому в регіону виникла велика кількість місць мешкання людини.

У Чорноморському районі налічу-

ється 204 археологічні пам'ятки, які є поселеннями (часовий діапазон від епохи бронзи до середньовіччя, здебільшого – античні), а також не менше 60 інших, імовірно давніх антропогенних об'єктів (межові структури, групи каменів, антропогенні височини, каменоломні тощо) [13, с. 40]. Тут розташовані більше 2 тис. курганів [13, с. 46] (за деякими даними – близько 5 тис.) [43; 44].

На державному обліку перебуває 116 об'єктів. До цього числа входить близько 300 курганів (групи з декількох курганів можуть бути об'єднані під одним обліковим номером і кількість курганів у групі вказано не в усіх випадках) і 34 об'єкти інших типів. Також дуже багато поселень епохи бронзи, що розташовані на між балок верхніх частин Тарханкуту [13]. Середньовічні пам'ятки Північно-Західного Криму представлені об'єктами салтовомаяцької культури (VIII – перша половина X ст.) та пізньокочівницькими старожитностями (XI–XV ст.), які, в цілому, вивчені недостатньо добре. До історичних архітектурних об'єктів відносять церкву Святих і Праведних Захарія та Єлизавети, збудовану за ініціативою М. С. Воронцова в 1838 р. (арх. Г. І. Торрічеллі), панський маєток «Тархан» В. С. Попова (с. Оленівка) XIX ст. і мечеть XIX ст. (с. Водопійне) [14].

Вивчення культурних і природних ресурсів району почалося практично відразу після приєднання Криму до Росії та придбанням графом М. С. Воронцовим містечка Ак-Мечеть (нині Чорноморське) [53, с. 7; 14, с. 97], та В. С. Поповим (особистим секретарем Г. А. Потьомкіна) села Караджа (нині с. Оленівка).

Історія вивчення Тарханкуту пов'язана з дослідженнями античних пам'яток – Херсонесу Таврійського (м. Севастополь) та Керкінітіди (м. Євпаторія). Цей процес поділяють на п'ять періодів. Перший з них охоплює проміжок часу з 1825 по 1916 р., другий – з самого

кінця 1916 по 1958 р., третій – з 1959 по 1979 р., четвертий – 1980 по 2006 р., а останній бере початок у 2007 р. і триває по сьогоднішній день [16, с. 35].

Перші обстеження пам'яток Північно-Західного Криму були проведені А. І. Шмаковим, який опублікував результати своїх робіт у першому томі Записок Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС). Він зробив перший опис городища біля Ак-Мечетської затоки, яке, як тепер відомо, є античним городищем Калос Лімен [16].

Графом М. С. Воронцовим, після письмового звернення ОТІС провести археологічні пошуки в Ак-Мечеті, було доручено дати письмовий висновок архітекторові С. Диво, який працював над проектуванням будівель в цьому населеному пункті. В своєму звіті С. Диво вказує на сліди древньої споруди квадратної форми, яка відрізнана від суші ровом і має вихід у море [16, с. 36; 53, с. 10].

У 1872 р. відомим нумізматом П. О. Бурачковим уперше були проведені обстеження всього узбережжя від Євпаторії до річки Каланчак.

Новий поштовх до археологічного обстеження Північно-Західного Криму дали відкриття: в 1878 р. мармурової бази бронзової статуї з Декретом на честь полководця Мітрідата VI Євпатора Діофанта і в 1890-1891 рр. знаменитої херсонеської присяги, в яких згадуються Керкінітіда, Калос Лімен та інші укріплення (Стіни) [16, с. 38].

На жаль, вченим вирішити питання локалізації пам'ятки Калос Лімен не вдалося. Однак руїни стародавнього укріплення були позначені майже на всіх картах Чорного моря кінця XIX – початку XX ст.

Початок професійному вивченню регіону було покладено членом Імператорської археологічної комісії, завідуючим розкопками в Херсонесі Л. А. Мойсеевим. Суцільне обстеження північно-західного узбережжя в 1933 – 1934 і 1948 рр. провів П. М.

Шульц, який позначив на своїй археологічній карті 13 об'єктів.

Новий етап в археологічному вивченні регіону почався в 1959 р., коли відразу кілька експедицій приступило до систематичного вивчення ряду пам'яток: Південно-Донузлавського городища, Беляусу, Панського та ін. У цей час в результаті розвідок прилеглих територій О. М. Щегловим було виявлено 45 об'єктів [16, с. 47-54].

З 1980 по 2006 р., стали проводитися систематичні розкопки Керкинітиди і Калос Лімену, що об'єднують навколо себе інші аграрні укріплення та окремо розташовані садиби. У цей період на Тарханкуті працювали Донузлавська експедиція Інституту археології АН СРСР (тепер Інституту археології Російської академії наук) (на городищі Беляус), Тарханкутська експедиція Ленінградського Відділення Інституту археології АН СРСР (продовжували дослідження поселення та некрополя Панське I) і Західно-Кримська експедиція Інституту археології АН УРСР (тепер Інституту археології НАН України, далі – ІАНАНУ) (на городищі Калос Лімен) [16, с. 55-58].

Останнім часом в регіоні працюють дві експедиції: Західно-Кримська ІА НАНУ та Донузлавська Кримської філії ІА НАНУ.

У 2007 – 2008 рр. був здійснений україно-датський Джарилгачський дослідницький проект (DSP), основною метою якого було вивчення сільськогосподарської округи античного поселення Панське та розвідки на Тарханкуті. Багато пам'яток, як з'ясувалося, розташовані далеко від морського узбережжя [16, с.58; 39; 40]. Одержані данні зараз перевіряються вченими.

За період вивчення пам'яток Тарханкуту були отримані результати, які дозволили уявити найбільш повну і достовірну картину заселення півострова народами, їх культурну взаємодію і пристосування до природних умов

проживання. Увага фахівців була повернута до проблеми виявлення і вивчення пам'яток певних археологічних епох і культур давнини. Більшою мірою – грецькою колонізацією в античний час [53, с. 7]. Особливе місце займали питання хронологічної та етнокультурної інтерпретації пам'яток, а також картографування та ландшафтна локалізація об'єктів. Результатом кропіткої роботи стали численні монографії та статті вчених [16; 17; 19; 20; 21; 28; 43; 44; 53].

Однак унікальні археологічні знахідки, виявлені в ході вивчення пам'яток до 1987 р., не залишалися в регіоні, а надходили до фондів інших музеїв, найчастіше – до Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація) і Євпаторійського краєзнавчого музею (м. Євпаторія, Автономна Республіка Крим). На цей час немає точних даних про місце знаходження, кількість вивезених, або безслідно загублених предметів старовини, що походять з Чорноморського району. Вони начебто «випали з історії» локальної території та перестали бути наочністю в освітньому та виховному процесі його населення.

Перші спроби показати історію рідного краю на основі предметів старовини були зроблені шкільними музеями. У 1970 р. було створено музей на базі середньої школи в селі Міжводне. Його ініціаторами були вчителі: В. Герасименко, Б. Лобков, П. Горлов. Тут стали зосереджуватися цікаві документи з історії району, абсолютно унікальні археологічні знахідки, предмети часів Великої Вітчизняної війни. Однак у 90-ті рр. ХХ ст. музей був закритий і майже 10 років не працював. За цей час з його колекції зникло майже 30% експонатів, в більшій частині археологічні предмети античного часу з розкопок курганів і поселень на території Міжводненської сільської ради, колекція монет, що збиралася В. Ф. Герасименком, Георгіївський хрест і інше.

У 2000 р. робота музею була відновлена. У даний час музей при Міжводненській загальноосвітній школі діє на громадських засадах. Він має реєстраційний номер і статус «шкільного музею». Незважаючи на складний історичний шлях, його нині діюча експозиція дивує багатством експонатів і експозиційною різноманітністю і налічує п'ять залів з відповідними розділами:

1) «Природа краю», де представлена колекція раковин моллюсків, скам'янілі голови доісторичних риб та інші предмети.

2) «Первіснообщинний лад» – містить предмети енеолітичного часу: кам'яні скребки, жертвний камінь, унікальний археологічний предмет – кіммерійську стелу (!), скіфський посуд.

3) «Рабовласницький лад» – розповідає про античну історію краю, тут можна побачити грецькі предмети побуту, знаряддя праці, тарну кераміку.

4) «Історія Великої Вітчизняної війни» – представлені документи, фотографії жителів села Міжводне, учасників Великої Вітчизняної Війни.

5) «Історія села в радянські роки».

Слід згадати про шкільний музей у селі Новоіванівка. Він був створений в 1975 році, в рік 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Експозиція музею розповідає про бойовий шлях 87 Гвардійської стрілецької дивізії, яка була сформована в липні 1941 року в місті Краснограді Харківської області і пройшла свій переможний бойовий шлях від Сталінградської битви на Волзі: звільняла Північну Таврію, Тарханкутські села і місто-герой Севастополь, закінчила свій шлях в Східній Пруссії взяттям Кенігсберга і Пільлау.

Вся експозиція Новоіванівського шкільного музею складається з 24 стендів. Серед експонатів переважають фотографії, документи, фронтові листи, особисті предмети солдатів 87 стрілецької дивізії. У музеї також представ-

лений матеріал про ветеранів Великої Вітчизняної війни – жителів сіл Новоіванівка і Хмельове.

Роботи по організації Новоіванівського шкільного музею почалися в 1973 р. з ініціативи вчителя російської мови та літератури Ю. С. Угоденко, який до сьогоднішнього часу є його керівником. Нині він діє як кімната бойової слави.

Не менш цікава й водночас сумна доля шкільного музею в селі Далеке Чорноморського району. Він виник в 1985 р. за ініціативою директора радгоспу «Дальній» Б. А. Демуса, що всіляко допомагав експедиції Харківського університету (керівник В. О. Латишева). Так, спільно з археологами при Далеківській сільраді, в приміщенні дитячого садка, була створена краєзнавча експозиція, експонатами якої стали матеріали археологічних розкопок з античного поселення Маслини. Після повальної приватизації в переломні 90-ті рр. приміщення при дитячому садку, зайняте музейними експонатами, було звільнено, а самі предмети перенесли до сільської бібліотеки. У 2005 р. колекцію музейних предметів передали до Далеківської школи, де вона до цього дня лежить в ящиках в очікуванні нового ентузіаста-краєзнавця.

Помітним кроком у галузі музейної справи та охорони пам'яток стало відкриття в 1987 р. Чорноморського історико-краєзнавчого музею [37, с. 16].

Ідея його створення належить О. М. Щеглову, відомому археологу, керівнику Тарханкутської археологічної експедиції, який вивчав цей регіон багато років. У 1980 р. О. М. Щеглов звернувся до тоді завідувача відділом пропаганди і агітації райкому партії С. М. Пущкарьова (нині виконавчий директор Асоціації заповідників і музеїв Криму) з пропозицією створити в районі музей, де будуть зберігатися і експонуватися унікальні історичні матеріали, виявлені при археологічних розкопках Тархан-

кутського півострова [37, с. 18]. С. М. Пушкарьов з великим бажанням і професіоналізмом взявся за реалізацію цього проекту. Він контролював всі сторони організації цього процесу і довів його до логічного кінця [26].

У свою чергу, О. М. Щеглов взяв на себе відповідальність залишати археологічні знахідки і не здавати їх в інші музеї. Його приклад наслідували керівники інших археологічних експедицій О. Д. Дашевська і В. О. Латішева [37, с. 17].

Незабаром після цього на одному з апаратних нарад першим секретарем райкому партії С. О. Планетовим і головою райвиконкому О. І. Балагурою було прийнято рішення про створення музею в смт Чорноморське. Постановою райкому партії і райвиконкому були намічені основні цілі та завдання, призначені відповідальні та визначене місце розташування будівлі музею, для якого вибрали будівлю старого пологового будинку [2; 37, с. 18; 41]. Паралельно з тим, почалася робота зі складання тематичного плану майбутньої експозиції, яка була доручена співробітникам Євпаторійського краєзнавчого музею І. Б. Арбітайло, Н. Б. Дмітерко, а також співробітникам Сімферопольського краєзнавчого музею Г. М. Гржибовській і С. О. Дружиніну [37].

Допомогу в будівництві та обладнанні будівлі музею [3] надавали голови колгоспів і радгоспів Чорноморського району [35]. Проводилася величезна робота зі збору матеріалів і документів для експозиції майбутнього музею. Велика частина предметів була передана археологічними експедиціями. Постійно музей поповнювався за рахунок матеріалів, які надавала районна рада ветеранів (голова О. Д. Кібкалов). Значну колекцію матеріалів передали в музей і колективи Управління розвідувального буріння та експедиційного загону підводно-технічних робіт та морського плавання [35; 36].

Художнє оформлення експозиції доручили Сімферопольському художньому комбінату [45]. Роботи виконували майстри комбінату Р. Марманова і Є. Гаврилюк. Головними виконавцями замовлення стали цікаві, грамотні художники В. Шитіков, Б. Ніколін, що запропонували і виконали весь обсяг художньо-оформлювальних робіт, в тому числі прекрасні макети в семи залах музею. Оформлення двох залів, присвячених античному часу, здійснювалося під керівництвом О. М. Щеглова, який більшу частину свого часу проводив тоді в новому музеї. Трохи пізніше в експозиції з'явилися спеціально створені для музею картини відомих кримських художників – В. Д. Бернадського «В. І. Ленін», А. А. Рустамова панно в техніці енкаустик «Ак-Мечеть на початку XIX ст.», О. М. Шипова та співавторів «Звільнення Ак-Мечеті 13 квітня 1944», Б. Л. Луговського панно «Час Тарханкуту» [35, с. 20].

У листопаді 1987 р. на підставі Постанови Ради Міністрів УРСР від 1987 р. № 416 «Про створення історико-краєзнавчого музею як філії Євпаторійського краєзнавчого музею в смт Чорноморське Кримської області», Чорноморський музей був відкритий. Директором призначили Є. К. Ломовіцку, а з 1988 р. – З. І. Писач. Визначився і статус установи – районний музей. За штатним розкладом в ньому працювали 4,5 штатні одиниці: директор, молодший науковий співробітник (йому також ставили в обов'язок роботу з фондами), екскурсовод, доглядач (1,5 ставки) [36].

В основу культурно-освітньої діяльності створеного музею лягла його експозиція, що складалася з шести розділів:

- 1) «Стародавнє минуле Тарханкуту»;
- 2) «Історія Ак-Мечеті в 18-19 ст.»;
- 3) «Встановлення Радянської влади»;
- 4) «Ак-Мечеть в роки Великої Вітчизняної Війни»;
- 5) «Розвинений соціалізм»;
- 6) «Чорноморський район – сучасний» [9, с. 97].

Згідно з вимогами того часу новий музей повинен був відповідати директивним вказівкам керівних органів і постановам ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» (1964 рік) і «Про підвищення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982 рік) [62, с. 469]. Модель експозиції краєзнавчого музею радянського часу повинна була не менше ніж на 60% складатися з матеріалів, що сприяють формуванню комуністичного світогляду, іншу частину експозиції могли займати матеріали, що розкривають історію регіону. Феноменом Чорноморського історико-краєзнавчого музею, було те, що його експозиція, навпаки, здебільшого була присвячена історії та сучасному житті Чорноморського району.

У 1990-х Чорноморський музей, як і багато інших музейних установ пострадянського простору, запропонував нові ідеї, адекватні історичним і моральним уявленням сучасної людини [9, с. 100].

Сучасна експозиція музею носить краєзнавчий характер, який нерозривно пов'язаний з природою, історією та культурою Чорноморського району. В 1992 році з'явився експозиційний розділ «Природа Тарханкуту», який розповідає про пам'ятки природи нашого краю, його рослинний і тваринний світ. У 2007 році співробітниками заповідника була створена ансамблева експозиція «Етнографія народів Тарханкуту кінця XIX–XX ст.», освітньою метою якої було бажання сформувати міжкультурну взаємодію між проживаючими в сусідстві народами. В Етнографічній експозиції показані історичні фрагменти інтер'єру, які відтворюють культуру і побут народів регіону – кримських татар, росіян, українців, болгар [9]. Експозиція дала можливість здійснювати спеціальну роботу з формування толерантності в молодіжному середовищі та в суспільстві в цілому. У залах етнографії регулярно проводяться етнографічні фестивалі, різдвяні зустрічі, вели-

кодні свята та інші заходи. У 2004 році при активній допомозі Союзу ветеранів-афганців Чорноморського району була створена постійна експозиція «Неоголошена війна в Афганістані», присвячена воїнам-інтернаціоналістам – жителям нашого району [9, с. 101-102].

В цілому нині діюча експозиція розміщена у восьми залах музею. Можна виділити кілька тематичних розділів:

- 1) Природа Тарханкуту;
  - 2) Антична історія (розміщена в 2-х залах);
  - 3) Середньовіччя;
  - 4) Етнографія народів Тарханкуту кінця XIX–XX століття;
  - 5) Велика Вітчизняна війна;
  - 6) Неоголошена війна в Афганістані;
  - 7) Тарханкут – сучасний, де основна частина експозиції розповідає про історію підприємства ДАТ «Чорноморнафтогаз»;
  - 8) Лапідарій, де представлена колекція кам'яних знахідок, виявлених при розкопках археологічних пам'яток району; він створений у травні 2011 р. і розміщується на підвір'ї музею [9, с. 101].
- Роки становлення незалежності України були особливо важкі для Чорноморського музею. У 1992 р. Чорноморський музей зі складу Євпаторійського краєзнавчого музею передали до Управління відділу культури Чорноморської райдержадміністрації [32; 33]. З 1998 р. його штати скорочуються до 0,5 штатної одиниці: директор, молодший науковий співробітник [59]. У 1995 р. частина будівлі музею (2 кімнати), яка використовувалася, як фондосховище, була передана з балансу районного відділу культури на баланс Чорноморського домоуправління і віддана в приватне володіння [1]. Таким чином, музей втратив приміщення під зберігання фондів. Проблема відсутності фондосховища не вирішена й досі [13]. Довгий час будівля музею не опалювалася, піддаючи загрози збереження

експонатів. У 1998 р. відділ культури Чорноморської райдержадміністрації клопоче про перехід районного історико-краєзнавчого музею в республіканське підпорядкування у зв'язку з відсутністю фінансових коштів на його утримання [30].

Тим часом у Чорноморському районі були зроблені перші кроки з музеєфікації нерухомих об'єктів культурної спадщини Тарханкуту. У 1997 р. на базі археологічної пам'ятки античного часу Калос Лімен (Чарівна Гавань), Постановою Ради міністрів Автономної Республіки Крим № 124 від 22 квітня 1997 р., з ініціативи Міністерства культури Автономної Республіки Крим (міністр А. Г. Литвиненко), був створений Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» [29]. Проте, цьому процесу передували тривалі і складні шляхи, який у першу чергу пов'язаний з вивченням цього унікального історичного комплексу, розташованого в центрі селища на березі Ак-Мечетської бухти, а в другу чергу – з охоронними роботами і підготовкою необхідної проектною документації, для оголошення цієї території заповідної.

Вперше питання про музеєфікацію античної пам'ятки Калос Лімен виникло ще в 90-ті рр. У Програмі розвитку культури в Автономній Республіці Крим на 1996 – 2001 рр. було заплановано створити археологічний заповідник «Калос Лімен», але спочатку планувалося створити археологічний заповідник «Неаполь Скіфський» (м. Сімферополь). Проте події склалися дещо інакше.

Важливішим у долі пам'ятки Калос Лімен стало затвердження Постановою Ради міністрів Кримської АРСР (№ 298) від 19 грудня 1991 р. межі охоронних зон пам'ятки, що врятувало городище і його некрополь від сучасної забудови, у привабливому для курортного селища місці.

Подвижником створення заповідника, а після і першим директором став

В. О. Кутайсов, поєднуючи адміністративну і дослідницьку діяльність. У той же період були сформовані структура заповідника та його штатний розклад [31; 59]. «Калос Лімен» в 1997 р. став четвертим археологічним заповідником в Криму. Не маючи наукової бази, традицій управління охоронюваною територією, заповідник створювався у дуже складний економічно для країни час, визначаючи свої перші завдання і здобуваючи досвід.

У 2001 р. до його складу включили Чорноморський історико-краєзнавчий музей [58; 36]. Таким чином, сформувався єдиний, логічно завершений історико-археологічний заповідний комплекс, що включає до себе територію античної пам'ятки, з розкритими архітектурно-археологічними об'єктами під відкритим небом і музей зі стаціонарною експозицією [60].

Фонди заповідника «Калос Лімен» стали комплектуватися з моменту створення Чорноморського музею [6, с. 28]. В одній із довідок по Чорноморському районному історико-краєзнавчому музею від 1987 р. наводиться цифра, що кількість експонатів в музеї досягає 1500 одиниць [26]. Хоча за словами С. М. Пушкарьова це був дещо завищений показник. Вже до 1998 р. фонди музею нараховували 4430 предмета основного фонду і 200 науково-допоміжного [58]. Сьогодні фонди налічують більше 10 000 експонатів, які поповнюються завдяки знахідкам з археологічних розкопок, а також краєзнавчим і етнографічним експедиціям та музейним акціям, що проводяться співробітниками закладу [6, с. 33].

Один із пріоритетних напрямів культурно-освітньої діяльності заповідника – робота з молоддю. В основу її покладено виховання патріотизму та бережливого ставлення до пам'ятників історії. У зв'язку з цим в 2006 році була розроблена Програма «Музей – школі». Протягом всього часу вона безперервно працює при заповіднику, включаючи в

себе цикл заходів, що виконують освітні, виховні і розвиваючі функції, і має три вікових вектора: діти дошкільного віку, школярі, студенти [9, с. 104].

Сучасні умови розвитку суспільства диктують переосмислення місії музейних установ [15], і це викликало необхідність розробки співробітниками заповідника Концепції розвитку КРУІ-АЗ «Калос Лімен» на 2011 – 2015 роки [13]. Відповідно до неї заповідник орієнтований, перш за все, на збереження пам'яток археології Тарханкуту, за рахунок їх включення до складу «Калос Лімена», а також збільшення кількості відвідувачів, а це вимагає постійних зусиль і нових форм роботи. Також у планах створити на базі пам'ятки Калос Лімен музей «під відкритим небом». Це дозволить найкращим чином популяризувати досягнення вітчизняної археології, а також розповісти про побут людей, що жили в Чарівній Гавані [13].

Розглядаючи закономірності виникнення музейної та пам'яток охоронної справи в Західному Криму можна виділити чотири етапи:

Перший етап розпочався у першій половині XIX ст., і пов'язаний з розвідками і дослідженнями пам'яток археології на Тарханкуті. У цей час відбувається осмислення історичних процесів, що відбувалися у регіоні, виявлення перших предметів давнини та комплектування колекцій, що відображають історію Чорноморського району.

На другому етапі проходив розвиток місцевих музейних установ, які відігравали в житті регіону роль своєрідних центрів збереження пам'яті та культурно-виховних вузлів, відбувався в 70-ті – 80-ті рр. минулого століття. У цей період з'являються перші шкільні музеї. На жаль, статус і порядок фінансування так званих «шкільних музеїв», відповідальність за збереження колекцій досі не визначені нормативними документами. Основна частина шкільних музеїв існує завдяки добрій волі окремих керівників та ентузіазму вчителів. Подібна практика привела в решті решт не тільки до закриття ряду

музеїв, але й до втрати частини предметів і документів, що відображають історію розвитку краю.

Однією з серйозних проблем пам'яток охоронної справи у Чорноморському районі було розпорошення предметів старовини, що порушувало цілісність фондів зібрань. Це послужило поштовхом для створення в 1987 р. Чорноморського історико-краєзнавчого музею, що має експозицію, котра показує єдину картину історичного процесу, якій відбувався на Тарханкутському півострові.

Третій етап почався зі створенням у 1997 р. на базі пам'ятки античного городища Калос Лімен і його некрополя Історико-археологічного заповідника «Калос Лімен». Він пройшов всі стадії свого становлення і розвитку: від археологічних та реставраційних робіт на Калос Лімені до охоронного зонування і створення на його базі заповідника, а також використання пам'ятки під музейні служби. Цей процес був вирішальним у справі збереження унікальної пам'ятки від господарської діяльності людини.

Четвертий етап пов'язаний з процесом оптимізації музейної діяльності за рахунок включення в 2001 р. Чорноморського історико-краєзнавчого музею до складу заповідника «Калос Лімен» на правах відділу, визначивши статус новоствореного інституту в якості Кримської республіканської установи «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен», під керівництвом Міністерства культури Автономної Республіки Крим. У цей період відбувається адаптація заповідника до політичних та економічних умов в країні, вимальовуються контури нового соціального значення «Калос Лімена» у культурному житті регіону. Виступаючи як культурна домінанта, заповідник багато в чому сприяє розвитку туристичного регіону.

Сьогодні перед заповідником стоять гострі проблеми – це збереження культурного ландшафту краю та створення комплексного заповідника на Тарханкуті, який поєднає природні та історичні пам'ятки Тарханкутського півострова.

У 2012 р. КРУІАЗ «Калос Лімен» відзначає свої пам'ятні дати: 15-річчя створення заповідника та 25-річчя відкриття Чорноморського історико-краєзнавчого музею. У травні 2012 р. на базі заповідника Калос Лімен проходила II Науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Тарханкуту: нові тенденції розвитку, нові можливості», присвячена пам'ятним датам.

Постійне вивчення пам'яток історії, поповнення колекції музейного фо-

нду, розвиток туристичної галузі в Західному Криму, нові соціально-економічні умови дозволяють заповіднику «Калос Лімен» активно взаємодіяти з суспільством та приносити йому користь, реалізуючи свої головні місії і зберігаючи при цьому самотність. Будучи єдиним заповідником в регіоні, «Калос Лімен» має всі підстави на подальший розвиток, розширення та презентацію своєї спадщини для широкого кола відвідувачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архівний відділ Чорноморської райдержадміністрації, ф. № 10, оп. № 1, д. 573.

2. Архівний відділ Чорноморської райдержадміністрації, фонд № 19, оп. 1, д. 904, а. 132.

3. Архівний відділ Чорноморської райдержадміністрації, фонд № 19, оп. 1, д. 835, а. 58.

4. *Асанова У. К.* Новые документы по истории музейного дела в Крымской АССР в 20-е годы XX века из фондов Государственного архива Российской Федерации // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского / Серия «Исторические науки». Том 23 (62), № 1: спецвыпуск «История Украины», 2010 г. С. 10-21.

5. *Асанова У. К.* У. А. Боданинский – организатор этнографической деятельности Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры в 20-30-е гг. XX. // Матеріали Других Всеукраїнських Зарембівських наукових читань: «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» // Збірник наукових статей / гол. ред. Титова О. М. / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2009. – 239 с.

6. *Годлевская Г. М.* Комплектование фондов, изучение, каталогизация и реставрация коллекций // Калос Лимен: музей и заповедник / Сборник статей / Сост. З.И. Пысач. – Симферополь: Н. Орианда, 2012 г. – С. 28-34.

7. *Дзенс-Литовский А. И.* Тарханкутский полуостров. // Очерки по физгеографии Крыма. Вып. 2. - М. - Л., 1938. – С. 6

8. *Зубарев А. В., Пушкарев С. Н., Вишневецкая Е. Б., Пересунько В. П.* Музеи Крыма: Справочник-путеводитель. – Симферополь: ОАО СГТ, 2009. – 256 с.

9. *Кемалова А. Р.* Культурно-

просветительная деятельность Историко-археологического заповедника «Калос Лимен» // Калос Лимен: музей и заповедник / Сборник статей / Сост. З. И. Пысач. – Симферополь: Н. Орианда, 2012 г. – С. 99 – 107.

10. *Кенін Д. В.* Музеефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури. – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, 2005. – 176 с.

11. *Кенін Д. В.* Методичні засади збереження нерухомих палеолітичних пам'яток // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 69–73.

12. *Кенін Д. В.* Музеезнавчі концепції створення експозицій з історії первісного суспільства: Автореф. ... канд. іст. наук: 26.00.05 // Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2008. – 16 с.

13. Концепция развития Крымского республиканского учреждения «Историко-археологический заповедник «Калос Лимен» на 2011-2015 годы / Утверждена Министерством культуры Автономной Республики Крым от 10.01.2011 г. – 2010 г. – 50 с.

14. *Коростелева П. Г., Овчинникова Г. Н., Савчук И. А.* Путеводитель по Тарханкуту; Изд. 2-е, доп. и пер. – Симферополь: Крымская академия гуманитарных наук, 2009. – 260 с.

15. *Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В.* Музейный маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / пер. з англ. Олійник Т., Пирогова Т. Рябчук С., Свято Р. – К.: ВД «Стилос», 2010.

16. *Кутайсов В. А.* История исследования античных памятников Северо-Западного Крыма // Калос Лимен: музей и заповедник / Сборник статей /

Сост. З.И. Пысач. – Симферополь: Н. Орианда, 2012 г. – С. 34–73.

17. *Кутайсов В. А.* Курганный некрополь Калос Лимена. – К.: Изд. «Стилос», 2011. – 240 с.

18. *Кутайсов В. А.* История создания заповедника Калос Лимен // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция). – Черономорское, 2008. – С. 56–81.

19. *Ланцов С. Б.* Результаты исследования Кульчукского городища (IV в. до н.э. – I в.н.э.) на хоре Херсонеса Таврического // СΥΜΒΟΛΑ. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия. – Вып. 1. – М.; К, 2010. – С. 142–151.

20. *Ланцов С. Б.* Северо-Западный Крым в составе Херсонесского государства // Калос Лимен – Ак-Мечеть – Черноморское – 2400 лет (I Международная научно-практическая конференция). – Черономорское, 2008. – С. 56–81.

21. *Манаев А. Ю.* Охорона та використання пам'яток історії та культури в Автономній Республіці Крим (1991 – 2006 рр.): Автореф. дис. ... кандидата історичних наук. – Київ, 2008. – 20 с.

22. *Манаев А. Ю.* Республиканский историко-археологический заповедник «Калос Лимен»: 10 лет работы в сфере охраны культурного наследия // Историческое наследие Крыма. – Вып. 16. – Симферополь, 2006. – С. 5–8.

23. *Непомнящий А. А.* Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века): Библиографическое исследование / А.А. Непомнящий; Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского – Симферополь, 2000. – 360.

24. Отчет Крымского республиканского учреждения «Историко-археологический заповедник «Калос Лимен» за 2007 год.

25. Письмо заместителю председателя Крымского областного Совета от 3.07.1987. № 04-1/286.

26. *Подгородецкий П. Д.* Природа Западного Крыма в античную эпоху // Северо-Западный Крым в античную эпоху: сб. науч. ст.: Материалы по археологии Крыма. – К., 1994. – С. 11–30.

27. *Подгородецкий П. Д.* Северо-Западный Крым: Краеведческий очерк; 2-е изд., доп. – Симферополь: Таврия, 1979. – С. 128.

28. Постановление Совета Министров

Автономной Республики Крым от 22.04.1997 г. №124 «О создании Республиканского историко-археологического заповедника «Калос Лимен» // Собрание законодательства Республики Крым. – 1997. – № 5. – Ст. 315.

29. Пояснительная записка к проекту постановления Верховной Рады Автономной Республики Крым.

30. Приказ директора заповедника В. А. Кутайсова от 03.09.1997 г. № 1.

31. Приказ директора музея Т. Е. Придневой по Евпаторийскому краеведческому музею от 11. 03.1992 г. № 9.

32. Приказ директора музея Т. Е. Придневой по краеведческому музею от 11.03.1992 г. № 10.

33. Приказ Министерства культуры Автономной Республики Крым № 210 от 07.12.2000 г.

34. Проект сметы на содержание районного историко-краеведческого музея в пгт Черноморское.

35. Проект штатного расписания районного историко-краеведческого музея в пгт Черноморское 1987 г.

36. *Пушкарёв С. Н.* Помню, как все начиналось // Калос Лимен: музей и заповедник /Сборник статей / Сост. З.И. Пысач. – Симферополь: Н. Орианда, 2012 г. – С. 16–22.

37. Решение Черноморского районного совета депутатов от 28.01. 1986 г.

38. Решение Черноморского Районного Совета народных депутатов от 24.02.1992 г.

39. Решение Черноморского районного Совета народных депутатов от 26. 05.1987 г.

40. Решение Черноморского районного Совета народных депутатов от 28.07.1981 г.

41. *Сапанжа О. С.* Музеология, музеография, музейное дело: обретение границ // Музей. – М.: ООО «Издательский дом, “Панорама”», 2012. – № 8. – С. 25–34.

42. *Смекалова Т. Н.* Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: каталог // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь, 2010. – Вып. II. – 204 с.

43. *Смекалова Т. Н.* Археологические разведки на полуострове Тарханкут // Материалы к археологической карте Крыма. – Симферополь: Издательство «Доля», 2010. – Вып. III. – 178 с., ил.

44. Смета на выполнение декоративно-художественных работ.

45. *Ставская Л. И.* История становления и развития музейного дела в Кыргызстане (1920-е годы – начало XXI в.) / Под ред. В.А. Воропаевой. – Бишкек: КРСУ, 2009. – 288 с.

46. Статут Кримської республіканської установи «Історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» / Утвержден Министерством культуры и искусств Автономной Республики Крым, 2006 г.

47. *Стельмах І.Ф.* Громадські музеї в історичній ретроспективі // Праці центру пам'ятокознавства. – Випуск № 16 / Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2009. – 138 с.

48. *Стельмах І.Ф.* Мережа музеїв Криму напередодні розвалу СРСР // Праці центру пам'ятокознавства. – Випуск № 17 / Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2009. – 289 с.

49. *Титова О. М., Кепін Д.В.* Принципи організації «археопарків» // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 1. – С. 55–62.

50. *Титова О. М.* Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках та музеях // Праці Центру пам'ятокознавства. – Вип. 6. – К.: [Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури], 2004. – С. 106–110.

51. *Титова О. М., Кепін Д. В.* Проблеми музеєфікації пам'яток первісної археології як ресурсної бази туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вип.4. – К.: Інститут туризму ФПУ, 2002. – С. 110–120.

52. *Уженцев В. Б.* Эллины и варвары Прекрасной Гавани (Калос Лимен в IV в. до н.э. – II в. н.э.). – Симферополь, 2006. – 248 с.

53. *Хливнюк О. В.* Діяльність музеїв Криму з охорони культурної в дорядянський період // Матеріали Других Всеукраїнських Зарембівських наукових читань:

«Українське пам'ятокознавство»: сучасні проблеми та тенденції // Збірник наукових статей / гол. ред. Титова О.М. / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2009. – 239 с.

54. *Хливнюк О. В.* Кримський відділ у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи й народного побуту та пам'яток ооронна робота (1920-1927) / О.В. Хлівнюк. – питання історії науки і техніки. – 2007. – № 3-4. – С.47–62

55. *Хливнюк О. В.* Неизвестные страницы памятничоохранительной работы в Крыму в 20-е – начале 30-х годов XX в. По материалам архивов Москвы и Санкт-Петербурга / А.В. Хливнюк // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 17. – С. 9–29.

56. *Хливнюк О. В.* Охрана культурної спадщини в Криму (1887 – 1941 рр.) / О.В. Хлівнюк. – Автореф. дисс., канд. іст. наук / 26. 00.05. – музеєзнавство; пам'ятокознавства НАНУ. – К., 2009. – 20 с.

57. Ходатайство отдела культуры Черноморской райгосадминистрации.

58. Штатное расписание работников Черноморского историко-краеведческого музея по бюджету с 1.01.99 г.

59. Штатное расписание работников Черноморского историко-краеведческого музея по бюджету с 1.01.2000 г.

60. *Щеглов А. Н.* Полис и хора // Серия: Археологические памятники Крыма. – Симферополь, 1976. – 158 с.

61. *Юренева Т. Ю.* Музееведение: Учебник для высшей школы; 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.

62. *Lise Hannestad, Vladimir F. Stolba, Alexander N. Sceglov:* Panskoye 1, volume 1, the monumental building U6 text, (+PLATES). – Aarhus university press. – 2002. – 364 с.

Кемалова А.Р. К истории музеификации археологических памятников Крыма. В статье рассмотрены основные этапы музеификации археологических памятников и создание на базе античного городища Калос Лимен Историко-археологического заповедника «Калос Лимен» – единственного в Северо-Западном Крыму.

Kemalova A.R. To the history of museification archaeological monuments. The article describes the basic steps museification of archaeological monuments and creation on the basis of the antiquity settlement of Kalos Limen Historical and Archaeological Reservation "Kalos Limen" – the only one in the North-Western Crimea.